

J.E. Ellemers

Millenniumwisseling: Zin en onzin

In hoeverre valt er iets zinvol te zeggen over de komende wisseling van het millennium? Het is de vraag welke rol het jaar 2000 zal spelen in het periodiseren van de geschiedenis door de historici. J.E. Ellemers gaat hier nader op in en vraagt zich af of we de komende eeuwwisseling met de voorgaande - met name die van 1900 - kunnen vergelijken. Zijn we daarbij in staat om nu al een vinger te leggen op 'het bijzondere' van de twintigste eeuw?

De reden dat we aan de millenniumwisseling een bepaalde betekenis toe-kennen is zeer arbitrair. Dat wij zeggen dat op 1 januari 2000 (of moet het zijn 1 januari 2001?) de eenentwintigste eeuw en daarmee het derde millennium begint, berust louter op conventies. Allereerst de conventie van de gregoriaanse jaartelling en vervolgens de conventie van het tientallig stelsel. Als niet de gregoriaanse kalender, maar bijvoorbeeld de joodse jaartelling dominant zou zijn geworden, dan zou wat we volgens de gregoriaanse kalender als het jaar 2000 beschouwen, vallen in het jaar 5760-5761. Men zou dan zeggen dat we al over de helft van de achteenvijftigste eeuw zijn en dat over tweehonderdveertig jaar de zestigste eeuw begint. In beide gevallen moet men vaststellen dat de tijdrekening uitsluitend door conventies wordt bepaald, want de ontwikkeling van de natuur, noch van de menselijke geschiedenis kent cycli van honderd of duizend jaar; tenzij men generaties van precies $33 \frac{1}{3}$ jaar zou construeren, zoals wel eens is voorgesteld. Anders gezegd: het jaar 2000 is niet meer dan een 'toevalligheid', een willekeurig jaar in de geschiedenis van de wereld en in de geschiedenis van de mensheid.

Toch gaat er een zekere fascinatie uit van het jaar 2000. Velen, zeker zij die zijn geboren in de tweede helft van deze eeuw, hebben een grote kans en zullen het als iets bijzonders beschouwen dat ze de komst van het jaar

2000 nog zullen meemaken en dat ze nog in de eenentwintigste eeuw en in het derde millennium zullen leven. Vanwaar deze fascinatie, vanwaar het bijzondere gevoel de eenentwintigste eeuw, het derde millennium te mogen meemaken?

Allereerst is er het gevoel en een onuitgesproken verwachting dat het jaar 2000 toch een soort 'overgang' zal blijken te zijn: van het tweede millennium naar het derde millennium, maar misschien nog meer van de twintigste eeuw naar de eenentwintigste eeuw. Vervolgens, omdat iedereen meent of verwacht dat de eenentwintigste eeuw, dat het volgend millennium anders zal zijn, zal het misschien ook anders zijn. Er lijkt een soort van *self-fulfilling prophecy* effect van uit te gaan.

Niet-bedoelde en niet-voorziene effecten van sociaal handelen

Het zojuist genoemde verschijnsel *self-fulfilling prophecy* behoort tot de categorie van niet-voorziene of niet-bedoelde gevolgen van sociaal handelen. Het werd als sociologisch begrip geïntroduceerd door Robert Merton.¹ Hij merkte zelf reeds op dat het een uitwerking is van al veel langer bestaande inzichten, zoals onder andere verwoord in het theorema van Thomas: 'If men define situations as real, they are real in their consequences.'

Aanvankelijk stelde Merton dat er bij een *self-fulfilling prophecy* sprake is van een *valse* definitie van een situatie, die echter dusdanige veranderingen in gedrag teweeg brengt, dat de oorspronkelijk onjuiste beoordeling toch juist wordt. Een veel genoemd voorbeeld is dat van een bank waarover het (onjuiste) gerucht gaat dat deze niet meer solvabel is. De cliënten vragen onmiddellijk hun tegoeden op en het gevolg is dat de bank inderdaad failliet gaat.

Omgekeerd zijn er ook *self-denying* of *self-destroying prophecies*, dit wil zeggen voorspellingen die zichzelf teniet doen. Bijvoorbeeld wanneer er prognoses worden gedaan waaruit blijkt dat er over tien of twintig jaar te veel artsen zijn, zou dit er wel eens toe kunnen leiden dat de toeloop van studenten voor de medische studie zo sterk terugloopt, dat er uiteindelijk geen overschot van artsen ontstaat. Algemener zou men kunnen stellen dat informatie over wat collectief zou kunnen gebeuren - ongeacht

1 Zie over deze begrippen: R.K. Merton, *Social Theory and Social Structure* (New York: The Free Press/Londen: Collier-Macmillan, herziene en uitgebreide editie 1957).

of deze informatie juist of onjuist is - de door individuen te nemen keuzen beïnvloedt en daarmee de afloop van het collectieve gebeuren bepaalt.

Alhoewel veel maatschappelijke processen op dergelijke mechanismen berusten, kan men toch vragen of het wel zo simpel is. Zo is niet helemaal duidelijk onder welke condities *self-fulfilling prophecies* ontstaan en onder welke condities juist *self-denying prophecies*. Ook is niet duidelijk hoe krachtig een voorspelling moet zijn om van dergelijke effecten te kunnen spreken. Bovendien zijn sommige niet-bedoelde effecten wel en andere niet voorzien en omgekeerd.

Zo kan men zich met betrekking tot het jaar 2000 afvragen of er wel duidelijke voorstellingen bestaan van wat de eeuwwisseling zal of kan brengen. Een voorbeeld daarvan wordt gevormd door de onheilvoorspellingen over de *millennium bug*, die zich letterlijk op de eerste januari 2000 zal manifesteren. De bezorgdheid dat computers zullen uitvallen bij de eeuwwisseling lijkt steeds groter te worden. Er worden allerlei maatregelen getroffen en aangekondigd. Toch is het moeilijk de eventuele gevolgen van een uiterst domme en kortzichtige programmeerfout op de juiste waarde te schatten.

Gerrit Krol, niet alleen een bekend schrijver, maar van beroep ook computer consultant, zegt hierover:

Omdat computers, niet meer als vroeger, op zichzelf staan, maar opgenomen zijn in netwerken, zo luidt de bange voorspelling, zou bij de eeuwwende de hele wereld wel 's op z'n kop kunnen komen te staan. We lezen ook dat onze leiders ons waarschuwen voor een ramp. Ze 'maken zich zorgen', 'zijn ernstig bezorgd'. Dat vinden ze heerlijk. Er wordt gesproken van 'miljarden', van 'whizzkids' die voortijdig van school moeten worden gehaald om de rampspoed te keren.

U begrijpt dat ik hier een beetje om lachen moet. Als je wilt weten of je huidige computersystemen op 1 januari 2000 ook werkelijk de datum 1 januari 2000 aangeven, moet je doen alsof het nu al 1 januari 2000 is. Als dat fout gaat, heb je nog anderhalf jaar om de foute instructies op te sporen en te corrigeren of, mocht dat niet lukken, de computer te vervangen door een nieuwe.²

In wezen lijkt het erop dat de voorspelling, die alsmaar wordt herhaald en als steeds dreigender wordt afgeschilderd, uiteindelijk wel eens een *self-denying prophecy* zou kunnen blijken te zijn. Of is het toch meer een voor-

2 Gerrit Krol, 'Millennium', *NRC Handelsblad* (9 juni 1998).

beeld van (postmodern) doemdenken? Een (bijna?-)catastrofe uitgerekend op het tijdstip van de eeuw- en millenniumwisseling; het lijkt wel het optimum van doemdenken.

Meer in het algemeen kan men stellen dat ook zogenaamd wetenschappelijk gefundeerde toekomstverwachtingen zelden uitkomen, omdat het toch moeilijk is in te schatten welke niet-bedoelde en/of niet-voorziene effecten zullen ontstaan. Menselijk handelen roept nu eenmaal onvermijdelijk andere vormen van handelen op. Daarbij gaat het om 'open systemen', die voortdurend in complexe interacties met elkaar staan: individuen, groepen, organisaties, maatschappijen, het wereldbestel. Bij deze interacties kunnen kleine oorzaken leiden tot grote gevolgen en kunnen omgekeerd schijnbaar sterke krachten worden gedempt. Niet-bedoelde of niet-voorziene effecten treden vooral op bij collectief gedrag, dat wil zeggen gedrag dat in veel mindere mate volgens vaste patronen verloopt dan meer geïnstitutionaliseerde vormen van gedrag. Zulke niet-bedoelde of niet-voorziene effecten zijn dus per definitie moeilijk te voorspellen. Het feit dat het om open systemen gaat, die voortdurend met elkaar in wisselwerking staan, is bijvoorbeeld een belangrijke reden waarom zelfs op betrekkelijk simpele natuurwetten gebaseerde weersvoorspellingen voor meer dan enkele dagen (nog) niet goed mogelijk zijn. Het geldt in nog veel sterkere mate voor open systemen van menselijk handelen, waarvan de 'wetmatigheden' nog veel minder bekend zijn.

Met betrekking tot de open systemen die atmosferische omstandigheden bepalen, zou men echter wel kunnen zeggen dat het moeilijker is om ontwikkelingen op korte termijn (het weer over enkele dagen op een bepaalde plaats) te voorspellen dan regelmatigheid op langere termijn (het klimaat) vast te stellen. Geldt dit laatste ook voor grotere sociale systemen, als maatschappijen en voor historische ontwikkelingen? Wil dit zeggen, dat we ontwikkelingen op langere termijn misschien makkelijker kunnen voorspellen dan ontwikkelingen op kortere termijn?

Periodisering³

Er is een sterke neiging om ontwikkelingen in perioden onder te verdelen- of het nu de geschiedenis van de wereld, van de mensheid, van een

3 Het volgende is mede geïnspireerd op J.H.J. van der Pot, *De periodisering der geschiedenis: Een overzicht der theorieën* ('s-Gravenhage: Van Stockum, 1951); de paragraaf 'Periodisering' in F.R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis: Een over-*

natie, van een groep of van een individu betreft. Dit komt natuurlijk allereerst tegemoet aan de behoefte om grote hoeveelheden feiten en afzonderlijke gebeurtenissen of verschijnselen te rubriceren en te structureren. Het komt ook tegemoet aan een behoefte - die met name in de wetenschap is geïnstitutionaliseerd - om verschijnselen te vergelijken en zo generalisaties te kunnen maken. Bijvoorbeeld door in een bepaalde beschaving de ene periode te vergelijken met een andere periode, of door een bepaalde periode in de ene beschaving te vergelijken met een soortgelijke periode in een andere beschaving.

Maar anderzijds en tegelijkertijd heeft vergelijken ook iets kunstmatigs. Allereerst zijn afzonderlijke ontwikkelingen of afzonderlijke gevallen zelden helemaal vergelijkbaar. Er zijn altijd individuele verschillen die vergelijking bemoeilijken. Het hangt er verder natuurlijk sterk vanaf welke mate van abstractie en dus van generalisatie we nastreven. Bovendien, categoriseren, het indelen van ontwikkelingen met name in perioden, suggereert dat er sprake is van discontinuïteit, van cesuren, van breukvlakken. Maar ontwikkelingen - zeker met betrekking tot de menselijke geschiedenis, waar we het hier over hebben - verlopen over het algemeen niet echt discontinu, maar vormen een aaneengesloten geheel. Het exacte omslagpunt is meestal niet vast te stellen, tenzij het samenvalt met zeer ingrijpende gebeurtenissen als (natuur)rampen of revoluties, maar in het laatste geval is er meestal ook sprake van een voorspel. Om hier een eens door Baudet gepresenteerde metafoor te gebruiken: Men kan één voor één alle haren uit een borsteltje trekken tot een blokje hout met gaatjes overblijft. Maar bij welke haar is het borsteltje precies in een blokje hout veranderd?⁴

Door Van der Pot zijn een aantal methoden van periodisering voorgesteld. Zo stelt hij onder andere voor om eerst de kenmerken van perioden te bepalen, die dan bij voorkeur op hetzelfde aspect van de cultuur betrekking dienen te hebben, alvorens over te gaan tot het trekken van grenzen. Ook meent hij dat het de voorkeur verdient de aanvang van een periode niet te stellen op het tijdstip waarop het nieuwe, waardoor de periode

zicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1986, tweede druk); en impliciet op inzichten van Jan Romein, bij wie ik college volgde van 1948-1950. Zie ook diens *In de hof der historie* (Amsterdam: Querido, 1951).

- 4 H. Baudet in een recensie van het nog te bespreken boek van J. Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, in *Mens en Maatschappij* 42 (1967) 428-429.

wordt gekenmerkt, ontstaat, maar op het tijdstip dat dit de overhand krijgt.⁵

Wanneer we vaststellen of verklaren dat de ene periode overgaat in de andere periode, is het echter niet alleen moeilijk het exacte ogenblik van 'overgang' aan te duiden, maar berust deze vaststelling of verklaring ook op beelden of percepties die we *achteraf* van het verleden hebben. Zeker het onderscheiden van historische perioden berust op mentale constructies, die slechts de visies van latere waarnemers weergeven, maar die het verleden niet 'vanzelf' presenteert. Perioden zijn dus categorieën die pas achteraf kunnen worden vastgesteld, of juist misschien: benoemd.

De indeling van de menselijke geschiedenis in perioden heeft nog een andere eigenaardigheid. We duiden de geschiedenis van wat we zijn gaan noemen de 'westerse beschaving', met inbegrip van die van het Midden-Oosten, aan met termen als Oudheid, Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. Deze periodisering is vrij algemeen aanvaard, alhoewel over de exacte afbakening van deze perioden wel enige, maar geen volstrekte consensus bestaat onder historici. Latere perioden binnen de Nieuwe Tijd worden vaak nog nader afgebakend met termen als nieuwere, nieuwste en eigentijdse geschiedenis. Voorlopig zal men het hier wel met deze of soortgelijke aanduidingen moeten stellen. Maar hoe gaat men over honderd, tweehonderd of vijfhonderd jaar de twintigste eeuw als onderdeel van de Nieuwe Tijd benoemen? Blijft men nieuwe termen vinden voor een nog nieuwere tijd, of zal men op den duur de periodisering in Oudheid, Middeleeuwen en Nieuwe Tijd herzien of vervangen door een heel andere periodisering? Uiteraard weten we het niet. Toch kan men de vraag stellen of de twintigste eeuw op den duur een rol zal gaan spelen in een nieuwe of andere periodisering.

De geschiedenis van de mensheid en de twintigste eeuw

De zojuist genoemde, inmiddels min of meer als standaardperiodisering gebruikte termen als Oudheid, Middeleeuwen, evenals iets andere periodebegrippen als Renaissance of Industriële Revolutie, hebben vooral betrekking op de geschiedenis van 'het Westen'. Andere branches van geschiedwetenschap zijn geneigd bestaande standaardperiodisering enigszins te modificeren, bijvoorbeeld de economische geschiedenis of de kunstgeschiedenis, of hanteren geheel andere periodisering, zoals bij-

5 Van der Pot, *De periodisering*, 18 e.v.

voorbeeld in de archeologie.

Maar er is natuurlijk ook nog een geschiedenis van de mensheid. Over deze geschiedenis zijn eveneens talloze periodiseringen in omloop. Hier wil ik aandacht vragen voor die welke is ontwikkeld door Karl Jaspers⁶, omdat daarin de huidige tijd (de twintigste eeuw) een bepaalde rol speelt.

Jaspers onderscheidt een 'Voorgeschiedenis', die de lange periode bestrijkt voorafgaand aan de eerste grote beschavingen. Vervolgens is er de 'Geschiedenis', die ongeveer vijfduizend jaar duurt, tot omstreeks 1900. Daarna is er sprake van een 'Wereldgeschiedenis', die een voorfase heeft in de periode sinds de tijd van de grote ontdekkingen.

Uit: Francis Fukuyama, *Het einde van de geschiedenis en de laatste mens* (Amsterdam 1993).

Binnen de tweede periode onderscheidt Jaspers een afzonderlijke fase tussen ongeveer 800 voor Christus tot ongeveer het begin van de jaartelling. Dit was in zijn ogen een zeer ingrijpende periode, omdat onafhankelijk van elkaar toen de grote godsdiensten en belangrijke filosofische stelsels ontstonden in de toenmalige beschavingen van China, India, Iran, het oude Israël en Griekenland. Alleen de Islam zou later ontstaan. Hij meent dat deze periode 'die tiefste Einschnitt der Geschichte' is en noemt het daarom *Achsenzeit*, een term die men zou kunnen vertalen als spilperiode. De door hem genoemde 'Geschiedenis' wordt dus onderverdeeld in perioden voor, tijdens en na de *Achsenzeit* (elders maakt hij weer een onderverdeling in vier subperioden). Het interessante is hier vooral dat Jaspers' periodisering ook een cyclisch element bevat, omdat hij op grond van de betekenis van wetenschappelijk-technologische ontwikkeling een

6 K. Jaspers, *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte* (München: Piper, [1949] 1966). Zie ook het speciale nummer van *Daedalus* 104 (1975).

nieuwe 'noch ferne und unsichtbare zweite Achsenzeit der eigentliche Menschwerdung' voorziet. Maar dit laatste gezichtspunt is in zijn ogen nog slechts een toekomstprognose over een zich mogelijk ontwikkelende nieuwe, tweede spilperiode.

Wat valt te leren uit deze korte exercitie over periodisering? Allereerst natuurlijk dat er weinig, of juist gezegd: helemaal niets, zinnigs te zeggen valt over de komende eeuwwisseling, laat staan over een millenni-umwisseling, zolang we niet weten wat de eenentwintigste eeuw en het derde millennium zullen brengen. Maar als we toch iets zouden willen zeggen dan is het zinvol om - gezien de toenemende mondiale vervlechtingen - vooral aandacht te schenken aan de betekenis van de twintigste eeuw in de wereldgeschiedenis. Zou de twintigste eeuw, of wellicht de eenentwintigste eeuw, naar de hypothese van Jaspers het begin van een nieuwe *Achsenzeit* kunnen zijn? Deze en soortgelijke vragen hebben niet alleen Jaspers, maar ook vele anderen bezig gehouden, zoals bijvoorbeeld Karl Marx, Max Weber en Immanuel Wallerstein, om slechts enkele van de bekendste namen te noemen. In bijvoorbeeld de visie van Weber en Wallerstein vond het begin van de omslag plaats met het ontstaan van een kapitalistische wereldeconomie, alhoewel zij dat misschien niet op volstrekt identieke wijze zien. Dit convergeert enigszins met de visie van Jaspers dat de voorfase van de 'wereldgeschiedenis' is begonnen in de tijd van de grote ontdekkingsreizen en de ontwikkeling van op moderne wetenschap gebaseerde technologie. Komen deze ontwikkelingen thans tot een culminatie en vormen zij de beginfase of de prelude van een nieuwe of nog pregnantere omslag?

Op het breukvlak van twee eeuwen

Maar hoe stelt men zo'n omslag vast? In dit verband is het de moeite waard om de aandacht te richten op studies over een mogelijke omslag bij een vorige millennium- of eeuwwisseling. Van het eerste weet ik te weinig en bovendien wordt dit onderwerp elders in dit nummer aan de orde gesteld.

Laat ik me dus beperken tot de laatste eeuwwisseling toen de negentiende eeuw overging in de twintigste eeuw. Over deze 'omslag' bestaat, zoals bekend, de zeer doorwrochte, posthuum verschenen studie van Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*.⁷ Het werk is helaas onvoltooid

gebleven. Het derde, theoretische deel heeft Romein uiteindelijk niet meer geschreven en inmiddels weten we dat de wel verschenen twee banden in feite slechts het eerste deel vormen van wat oorspronkelijk gepland was als een trilogie.⁸ Het boek dat tenslotte werd gepubliceerd, is al met al omvangrijk (900 pagina's) en vooral, zoals gezegd, zeer doorwrocht, waar Romein tot zijn dood in 1962 zeker tien jaar aan heeft gewerkt.

Wat hier vooral van belang is, is dat een gerenommeerd historicus in de tweede helft van de twintigste eeuw gepoogd heeft om - gebruik makend van een tijdens zijn hele leven geaccumuleerde kolossale historische kennis - een door hem beoogde 'integrale geschiedschrijving' te presenteren over een omslag, zoals die in zijn ogen een halve eeuw tevoren had plaats gevonden. Bovendien is het belangrijk vast te stellen dat ook Romein - evenals Jaspers, wiens periodiseringsschema hij overigens niet noemt - deze omslag mede ziet in termen van een prelude tot een nieuwe fase in de wereldgeschiedenis.

Het werk bevat een (te?) overweldigende hoeveelheid aan informatie, maar het beoogt ook een bepaalde visie te geven. Via vaak ingenieuze dialectische zienswijzen stelt hij dat de eeuwwisseling gekenmerkt wordt door een 'algemene crisis', die naar zijn mening voortvloeide uit de algemene onzekerheid van de Europese burgerlijke wereld. In zijn ogen vormt de omslag zowel een herfsttij van de Europese hegemonie als ook een Renaissance van nieuwe hoop en nieuwe verwachtingen.

Bij nader inzien blijkt echter dat de kenmerken van de omslag toch moeilijk zijn te identificeren en dat de periode waarin het proces van de omslag plaats vond, vermoedelijk langer is dan de tijd tussen 1889 en 1914, die Romein vooral bestudeerde.⁹ Men zou natuurlijk ook kunnen concluderen dat er eigenlijk geen omslag was en dat hij als voorbeeld van een

7 J. Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen* (Leiden: Brill/Amsterdam: Querido, 1967), twee delen. Zie hierbij ook 'Duur en verandering in de geschiedenis: Het probleem van de omslag en integrale geschiedschrijving', in: J. Romein, *Eender en anders* (Amsterdam: Querido, 1964).

8 Zie P.B.M. Blaas, 'Jan Romein: Chroniqueur van de eeuwwende', *Theoretische Geschiedenis* 21 (1995) 271-287.

9 Zie behalve de al genoemde beschouwingen van Baudet en Blaas bij voorbeeld ook H.W. von der Dunk, 'Opus posthumum van Jan Romein', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 81 (1968) 465-478; E.H. Kossmann, 'Romeins Breukvlak en de Nederlandse geschiedenis', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991) 652-658.

integrale geschiedschrijving beter en meer significant de eeuwwisseling rond 1800 (de Franse Revolutie) had kunnen kiezen. Verder zou men kunnen opmerken dat Romein niet een voldoende adequaat analytisch kader ontwikkelde om de omslag te kunnen verduidelijken. Zo stelde hij dat zijn studie hem had geleerd 'dat het bij alle "omslagen" zonder uitzondering gaat om een verschuiving van waarden die tenslotte de criteria zijn van ons denken en doen'.¹⁰ Hij zag de omslag nauwelijks in termen van structurele veranderingen - goed beschouwd een opmerkelijk standpunt voor iemand die zich marxist noemde. Verder zou men kunnen zeggen dat Romein door te veel ontwikkelingen in beschouwing te nemen, het beeld alleen maar heeft 'vergruisd', om een door hemzelf ontwikkeld begrip te gebruiken.

Waar het hier vooral om gaat, is dat een vooraanstaand historicus na langdurig en minitieuw onderzoek een beeld schetst dat op hoofdpunten vooral vragen oproept bij andere vooraanstaande historici. Hoe kunnen we dan verwachten dat iemand nog vòòr de twintigste eeuw ten einde is gekomen een omvattende visie kan presenteren op een mogelijke omslag van de twintigste naar de eenentwintigste eeuw, laat staan op de millenniumwisseling?

Het 'bijzondere' van de twintigste eeuw: de eeuw van het geweld?

Wat met betrekking tot de komende eeuw- en millenniumwisseling overblijft is vooral een vaag gevoel dat het iets bijzonders is of kan zijn. Maar dat bijzondere is niet meer dan een buitengewoon vage verwachting, die hoogstens wellicht een *self-fulfilling prophecy* effect kan hebben. Maar dan nog blijft de vraag wat dan de omslag van 2000 zou kunnen zijn.

Het meest zinvol lijkt om opnieuw de aandacht te richten op de wereldgeschiedenis. Gaan we, in de woorden van Jaspers een nieuwe *Achsenzeit* tegemoet, of is die zelfs al begonnen? Om dat te kunnen zeggen, zouden we allereerst moeten kunnen vaststellen wat het specifieke van de twintigste eeuw is. Er zijn natuurlijk tal van slagwoorden te bedenken: de toegenomen rol van wetenschap en techniek; massacommunicatie; dekolonisatie; de opkomst van de verzorgingsstaat (maar dan hebben we het vooral over 'het Westen'); secularisering; global village; economi-

¹⁰ Romein, 'Duur en verandering', 20.

sche, politieke en culturele internationale verwevenheid; de val van de Berlijnse Muur en de ineenstorting van het 'reël bestaande socialisme'; de opkomst van digitale electronica in het laatste kwart van deze eeuw, om slechts enkele deels in elkaar grijpende of overlappende ontwikkelingen te noemen.

De val van de Berlijnse muur: symbolisch voor de twintigste eeuw? Uit: Terri James-Kester ed., *World press photo 1990* (Amsterdam 1990).

Men kan deze ontwikkelingen ook nog vertalen in termen van veranderingen in waarde-oriëntaties: bij voorbeeld van *inner-directed* naar *other-directed* (om de bekende termen van Riesman te gebruiken), van verminderde uitgestelde behoeftebevrediging of van postmodernisme.¹¹ Zullen sommige van deze ontwikkelingen sneller gaan verlopen of juist minder snel?

Het is eigenlijk onmogelijk te voorspellen. Bestaande ontwikkelingen kunnen ineens ingrijpend worden gewijzigd. Zo kunnen we bijvoorbeeld

11 Over zulke (mogelijke) ontwikkelingen zijn inmiddels talloze studies verschenen. Slechts bij wijze van voorbeeld noem ik hier: S.W. Couwenberg ed., *Op de grens van twee eeuwen: Positie en perspectief van Nederland in het zicht van het jaar 2000* (Kampen: Kok, in samenwerking met de Stichting Civis Mundi, 1989); S.G. Mestrovic, *The Coming fin de siècle* (Londen/New York: Routledge, 1991); M. Salzman e.a., *Trends voor de toekomst* (Amsterdam: Anthos, 1997, vertaling).

zelfs nog in de verste verte niet voorzien in welke mate de financiële crises in Azië, Rusland en Latijns-Amerika tussen nu (ik schrijf dit in augustus 1998) en het eind van de eeuw de wereldeconomie ernstig kunnen verstoren en mogelijk tot een omvangrijke economische crisis leiden. Wanneer dit wel het geval mocht blijken te zijn, zullen we de komende eeuwwisseling vermoedelijk met heel andere ogen bezien.

Maar er is nog iets anders. Behalve in termen van de zojuist genoemde trends, kunnen we de twintigste eeuw ook karakteriseren als de eeuw van twee wereldoorlogen en nog vele andere oorlogen, maar bovenal van genocide op ongekende schaal. De twintigste eeuw kan met recht ook de eeuw van het geweld worden genoemd. Het begon met de genocide van Armeniërs in het toenmalige Ottomaanse rijk aan het eind van de negentiende eeuw, die voortduurde tot 1920 en alleen al in 1915 één miljoen mensen het leven heeft gekost. Dan was er de nazi-periode met kolossale slachtingen (21 miljoen slachtoffers) en het communisme dat in de Sovjet-Unie, China, Noord-Korea, Vietnam, Cambodja en Afghanistan tussen 1917 en 1989 naar schatting 85 tot honderd miljoen doden heeft geëist.¹²

De Amerikaanse politicoloog Rummel becijferde dat er tengevolge van wat hij noemt 'democide' (genocide, politicide en massamoorden, *exclusief* mensen die zijn gedood in oorlogen) tussen 1900 en 1987 in de wereld meer dan 169 miljoen mensen zijn omgebracht.¹³ Dit is vermoedelijk een voorzichtige becijfering. Want volgens andere berekeningen zou het aantal wel eens boven de driehonderd miljoen kunnen liggen.¹⁴ En dan hebben we het nog niet over de (burger)oorlogen die in deze eeuw hebben gewoed, die volgens een schatting bijna 110 miljoen doden hebben geëist. Het betreft letterlijk onvoorstelbare aantallen slachtoffers. In een ander boek stelt Rummel vast dat door genocide en massamoorden onder het Sovjet regime tussen 1917 en 1987 waarschijnlijk 61.911.000 mensen,

12 Zie voor het voorgaande onder andere S. Courtois, e.a., *Le livre noir du communisme: Crimes, terreur, répression* (Parijs: Laffont, 1997); E. Carlton, *Massacres: An historical perspective* (Aldershot: Scolar Press, 1994); L. Kuper, *Genocide: its political use in the twentieth century* (New Haven/Londen: Yale University Press, 1981).

waarvan 54.769 burgers, vermoord zijn door de communistische partij - de regering - van de Sovjet-Unie. Dit, zo schrijft hij in een boek dat 275 pagina's telt, 'is ongeveer 178 personen voor iedere letter, komma, punt, cijfer en ander leesteken in dit boek'.¹⁵

Men kan natuurlijk vragen of dit relatief gezien het geweld in andere eeuwen overtreft - bijvoorbeeld dat van de godsdienstoorlogen. Dat is niet onwaarschijnlijk, gezien de technische mogelijkheden van de twintigste eeuw om mensen massaal om te brengen. Het laatste maakt overigens duidelijk hoe moeilijk het is om zelfs aan de hand van te kwantificeren verschijnselen het bijzondere van de twintigste eeuw te benoemen.

Zal de eenentwintigste eeuw minder genocide kennen en zal de eeuw-wisseling het begin zijn van een omslag naar een minder geweldadige periode? Dat zou pas een omslag zijn!

Het Laatste Oordeel, *Livre de Péricopes d'Henri II*, begin elfde eeuw. Uit: George Duby, *L'an mil* (Parijs 1980).